

В. Д. Гончаренко
професор

Пилип Орлик — гетьман в еміграції

Пилип Орлик народився 11 жовтня (за старим стилем) 1672 р. в с. Косути Ошмянського повіту на Віленщині. Він походив з поважного чесько-польського роду. Батько П. Орлика Степан протягом тривалого часу був офіцером у польсько-литовському війську, відстоюючи польські інтереси. Він був католиком. У битві з турками під Хотиним був тяжко поранений, помер (1673 р.). Матір Пилипа Орлика Ірина походила з православного роду Малаховських¹. Вона й охрестила Пилипа за православним обрядом. Після того, як наприкінці 1680 р. сім'я П. Орлика переїхала в Україну, він почав навчатися у престижній Києво-Могилянській академії — одному з найвідоміших освітніх закладів не лише України, а й всієї Східної Європи. П. Орлику пощастило опинитися під протекцією відомого церковного і культурного діяча, професора красномовства і філософії Стефана Яворського. Наполегливість у навчанні, помножена на природну обдарованість та кмітливий розум, дозволили П. Орлику стати високоосвіченою людиною. Він володів польською, російською, німецькою, французькою, латинською, давньогрецькою мовами, що дозволяло йому читати мовою оригіналу твори Арістотеля, Цицерона, Геродота, Вергілія, Данте, Мольєра, Монтеск'є, Пуфендорфа та інших мислителів.

¹ Історія України в особах: Козаччина (Авт. колектив: В. Горобець (упоряд. і авт. передм.), О. Гуржій, В. Матях та ін.). — К.: Україна, 2000. — С. 194.

П. Орлик був також обдарований письменницьким і поетичним талантами.

Свою службову кар'єру П. Орлик як один з найздібніших випускників Києво-Могилянської академії розпочав з посади консисторського писаря у канцелярії Київського митрополита (1692–1700 рр.), яку отримав завдяки протекції С. Яворського.

23 листопада 1698 р. Пилип Орлик обвінчався у Полтаві з донькою полтавського полковника Павла Герцика Ганною. Ця подія «поєднала консисторського писаря з українською старшиною»¹. В сім'ї Пилипа Орлика народилося троє синів і п'ять доньок. Встановлення тісних зв'язків з урядовою старшиною козацької держави обумовило зайняття П. Орликом поважної посади старшого військового канцеляриста Генеральної військової канцелярії. У подальшому кар'єрному рості П. Орлика і його особистому житті відіграв значну роль гетьман України Іван Мазепа, якому конче були потрібні надійні союзники для здійснення справи звільнення України від московського царського ярма. Як зазначає О. М. Апанович, І Мазепа «не міг не помітити Пилипа Орлика з цього розумною головою, доброю освітою, літературними здібностями, шляхетною душею, ентузіазмом і неймовірною працездатністю»². Про цілковиту довіру Мазепа до Пилипа Орлика свідчить немало фактів. Так, він був добре інформований про таємне листування наприкінці 1705 р. Мазепа з княгинею Г. Дольською, а також про таємне листування з С. Лещинським і з польськими магнатами. Завдяки повній довірі Мазепа до П. Орлика відбулося призначення останнього восени 1707 р. на посаду генерального писаря. Тобто П. Орлик став другою після гетьмана посадовою особою в Гетьманщині³. Це була висока і відповідальна посада, оскільки Генеральна військова канцелярія була вищою державно-військовою козацько-старшинською установою, за

¹ Володарі гетьманської булави: історичні портрети /автор передмови В. А. Смолій. — К.: «Варта», 1994. — С. 422.

² Апанович О. М. Гетьмани України і кошові атамани Запорізької Січі. — К.: Либідь, 1993. — С. 212.

³ Див.: Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставрян, Л. Шкляр. — К.: Генеза, 1995. — С. 239.

посередництва якої гетьман України здійснював свою військову і цивільну владу. Загальне керівництво Генеральною військовою канцелярією здійснював головний писар, якому були підпорядковані канцеляристи та інший персонал¹. До складу Генеральної військової канцелярії входила вся генеральна старшина, крім генерального судді. Як генеральному писарю П. Орлику були відомі всі таємні автономістські настрої української старшини проти панування на теренах України московського уряду і прагнення Мазепи добитися незалежності України перш за все за допомогою шведського короля Карла XII. П. Орлик присягнув на вірність Мазепі у цьому його доленосному для України прагненні. І цій присязі П. Орлик не зрадив до кінця свого непростого життя. Але надіям гетьмана Мазепи на звільнення від царського ярма не судилося збутися. Події розгорталися не на користь України. 28 жовтня 1708 р. стало першим кроком у діях Мазепи і його прихильників (у тому числі П. Орлика), спрямованих на розрив з Московією. У цей день гетьман зі своїми однодумцями вийшли з Батурина назустріч шведському війську, з яким король Швеції Карл XII увійшов на Лівобережну Україну, перебуваючи у стані війни з Петром I.

Поразка у червні 1709 р. шведсько-українського війська під Полтавою від московського війська завдала нищівного удару по намаганнях значної частини українства звільнитися від московського панування. Після поразки доти непереможного шведського короля Карла XII під Полтавою П. Орлик разом з вірними гетьману Мазепі військами вимушений був залишити Україну. Вони опинилися на території Молдавського князівства, підвладного турецькому султанові.

Для П. Орлика розпочався тривалий і виснажливий період життя в еміграції, наповнений намаганнями вибороти для України державну незалежність.

Смерть багатолітнього гетьмана України Івана Мазепи 22 вересня 1709 р. поставила на порядок денний питання про подальшу долю такої відповідальної посади як гетьман України. Наближеність Пилипа Орлика до покійного гетьмана, його висо-

¹ Малий словник історії / В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 108.

кий авторитет і впливовість серед діячів української політичної еліти, відданість справі незалежності України обумовили обрання його 5 квітня 1710 р. наступним після Мазепи гетьманом України. Це відбулося на спеціально скликаній у Бендерах (тепер Республіка Молдова) загальній козацькій раді, в присутності всієї старшини, запорожців, реєстрового козацтва. П. Орлик був обраний гетьманом України одноголосно. Він створив уряд в еміграції, до складу якого увійшли, зокрема, генеральний писар, генеральний суддя, генеральний есаул. Новообраного гетьмана активно підтримав Кость Гордієнко — кошовий атаман, якому теж довелося перебувати у еміграції.

5 квітня 1710 р. на козацькій раді крім обрання П. Орлика гетьманом України між ним і козацькою старшиною було укладено угоду, яка мала назву «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим військом Запорозьким, прийнятим публічною ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах» і регулювала відносини між гетьманом і козацькою старшиною, а також визначала внутрішній устрій гетьманської держави¹. Зазначений документ в основному був написаний Пилипом Орликом, тому його не випадково називають Конституцією Пилипа Орлика 1710 року. «Пакти й конституції...» стали по суті першою конституцією української держави. Водночас вона була, як зазначає Ю. С. Шемшученко, «однією з перших конституцій Європи». Цю точку зору поділяють й інші дослідники².

Конституція Пилипа Орлика 1710 р. складалася зі вступу та 16 пунктів-статей. У документі обґрунтовувалась ідея незалежної і самостійної Української держави як парламентсько-президент-

¹ Хрестоматія з історії держави і права України / За ред. В. Д. Гончаренка. – 3-тє вид., перероб. – К.: Видавничий дім «Ін Юре», 2003. – С. 110–125.

² Конституції та конституційні акти України. Історія і сучасність. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2001. – С. 6.

ської республіки¹. На думку інших дослідників, згідно з Конституцією Пилипа Орлика Україна визначалася як станова виборна гетьмансько-парламентська республіка², або як станова виборна монархія парламентського типу³. Думається, що більш обґрунтованою стосовно форми правління в Україні за Конституцією Пилипа Орлика є точка зору О. В. Кресіна. Як слушно зауважують В. Ф. Погорілко і В. Л. Федоренко, «більшість положень документа спрямовані на обмеження повноважень гетьмана та визначення головних напрямків його діяльності... Усі головні рішення відтепер згідно з «Пактами...» мала приймати генеральна рада. Гетьману надавалось право законодавчої ініціативи, а також видання законодавчих актів у вигляді універсалів. Генеральна рада могла опротестувати дії та акти гетьмана та змусити його до їх заміни, що є проявом становлення українського конституціоналізму»⁴. Така взаємодія органів влади притаманна саме парламентсько-президентській республіці, як формі правління, передбаченої Конституцією Пилипа Орлика.

В Указі Президента України «Про відзначення 295-ї річниці та підготовку заходів до 300-ї річниці прийняття Конституції гетьмана Пилипа Орлика» від 21 березня 2005 року зазначається, що ця Конституція є визначною пам'яткою «української політичної і правової думки»⁵. Дійсно, її зміст дає підстави для твердження про високий рівень політико-правової культури її творців — Пилипа Орлика і учасників Бендерської козацької влади, які прийняли цей історичний документ. Існує думка, що Конституція

¹ Див., наприклад: *Чехович Т. В.* Утвердження принципу поділу влади в конституційній історії України // Київський університет ім. Тараса Шевченка. Вісник. Юридичні науки. — К.: Київ. державний університет ім. Т. Шевченка. — 2002. — Вип. 45/48. — С. 207.

² *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть: Історичне есе. — Одеса: Альфа — Омега, 1998. — С. 541.

³ Історія України в особах: Козаччина. — С. 196.

⁴ *Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л.* Проблеми конституційного права України XVIII–XX ст. // Антологія української юридичної думки: В 6 т. / Редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. — Т. 4: онституційне(державне) право. — К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2003. — С. 8.

⁵ Урядовий кур'єр. — 2005, — 25 березня. — № 54 (2967).

Пилипа Орлика 1710 р. діяла на Правобережній Україні до 1714 року¹.

Втілити в життя повною мірою положення Конституції 1710 р. її творці могли, тільки звільнивши Україну від панування Російського царату. Виходячи з того, що їх власні сили були невеликі, це можна було зробити тільки за допомогою інших країн, перш за все Швеції. З цією метою з королем Швеції Карлом XII була укладена угода. 10 травня 1710 р. шведський король як протектор України (яким він був згідно з договором 1708 р. з гетьманом Мазепою) затвердив спеціальним дипломом обрання Пилипа Орлика гетьманом України, а також санкціонував Конституцію 1710 р., за якою кордони України обіймали Лівобережжя та Правобережжя². Карл XII брав на себе обов'язок допомогти Україні звільнитися від панування над нею московського уряду³. Під час влаштованого Карлом XII урочистого прийому на честь новообраного і затвердженого королем гетьмана П. Орлика останній латинською мовою виголосив промову, яка свідчила про його наміри продовжувати розпочату гетьманом Іваном Мазепою визвольну справу. Зокрема П. Орлик сказав: «... чи мені, недосвідченому аргонатові для такої великої і могутньої влади, в наш жорстокий вік направити розхитаний вихрами і бурями український корабель на благословенні острови? Чи мені, подібно Тезею, блукаючи по кручених шляхах, вивести із лабіринту страшного рабства гарну Аріанді — нашу Отчизну, яку стереже московський дракон, і повернути їй колишню волю?»⁴ Здійснене Карлом XII перше міжнародне визнання українського уряду в еміграції надихнуло П. Орлика розпочати активну діяльність по виборенню для України незалеж-

¹ Див., наприклад: Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: Право, 1997. — С. 6; *Долматова Н. І.* Пакти й Конституції законів та вільностей війська Запорозького Пилипа Орлика в історії українського конституціоналізму // Конституційне будівництво в Україні: Теорія та практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 1–3 січня 2000 року // Упоряд. Ю. М. Бисага. — Ужгород: Закарпаття, 2000. — С. 150; *Речиц В. В.* Конституціоналізм. Украинский опыт / Харьковская правозащитная группа; — Х.: Фолио, 1998. — С. 84.

² Історичні постаті України: Зб. / Упоряд. та авт. вст. ст. О. В. Болдирев. — Одеса: Маяк, 1993. — С. 346.

³ *Апанович О. М.* Гетьмани України і кошові атамани Запорізької Січі. — К.: Либідь, 1993, — С. 220.

⁴ Цитується за: Історія України в особах: Козаччина. — С. 196.

ності. Упродовж 1710–1730 рр. П. Орлик та його однодумці докладали до цього немало зусиль, які проявлялися, зокрема, у воєнно-політичних союзах з Кримським ханством і Туреччиною, військових походах на Правобережжя України тощо. Однак цих зусиль виявилось недостатньо. Через цілу низку причин П. Орлику так і не вдалося досягти мети — звільнити Україну від російського царату і утворити українську державу з демократичним устроєм. Слід додати, що ідеями незалежності пронизані і політичні трактати П. Орлика — «Маніфест до Європейських урядів» та «Вивід прав України» (1712 р.). Як зазначив І. П. Крип'якевич, П. Орлик був «перший українець-емігрант, який дбав про те, щоб Європу інформувати про Україну»¹.

Творець першої української конституції гетьман України Пилип Орлик помер в еміграції у травні 1742 р. у Ясах (нині Румунія), закінчивши свій шлях на чужині, у тяжкій матеріальній скруті, на самоті, без родини, без прибічників, але нескорений у великому бажанні бачити Україну незалежною державою і тим самим зайнявши достойне місце серед борців за визволення України. За словами відомого українського історика Б. Д. Крупницького (1894–1956), автора великої монографії «Гетьман Пилип Орлик, 1672–1742: Огляд його політичної діяльності. — Варшава, 1938», «безперечно, Орлик був видатним українським державником. На його прапорі була виткана незалежна й соборна Україна... Його енергійна, вперта та невтомна праця не могла залишитися без наслідків. Вона зберегла нам традиції, які, хоч і запорошені порохом минулого, знову виходять наперед і дають ще раз нагоду вдумливому українцеві задуматися над долею своєї батьківщини»². Мрія невтомного борця Пилипа Орлика за кращу долю для України стала реальністю у 1996 році, коли Верховна Рада України прийняла Конституцію України, в статті 1 якої Україна визначена як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава. При цьому Верховна Рада України приймала Конституцію України, враховуючи низку факторів, у тому числі і, як зазначено в преамбулі Конституції, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення»³, до якого свій вагомий внесок зробив і Пилип Орлик.

¹ Крип'якевич І. П. Історія України / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. — Львів: Світ, 1990. — С. 219.

² Відомості Верховної Ради України. — 1991. — № 38. — Ст. 502.

³ Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

С. Г. Серьогіна, кандидат юридичних наук, доцент, завідувача сектором НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМИ ПРАВЛІННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЗА КОНСТИТУЦІЄЮ ПИЛИПА ОРЛИКА

У сучасній юридичній науці чимало сказано про роль і значення Конституції Пилипа Орлика для вітчизняної політико-правової теорії та практики. Досить поширеною є думка, що цей документ є «першим конституційним актом в Україні», «першою українською конституцією»¹. Деякі автори називають її навіть «першою європейською конституцією в сучасному її розумінні»² чи «першою у Європі конституцією демократичного суспільства»³. Проте характеристики цієї Конституції мають здебільшого

¹ Див.: Василенко М. П. Конституція Пилипа Орлика // Петрів М. Конституція України 1710 р.: Орлик і Василенко. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1997. — С. 13; Головатий С. Конституція України 1996 р. в системі європейського конституціоналізму // Право України. — 1997. — № 8. — С. 3; Медведчук В. Конституція Пилипа Орлика як перше відбиття української національної ідеї на конституційному рівні // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 3. — С. 3; Стецюк П. Основи теорії конституції та конституціоналізму. Частина перша. — Л.: Астролябія, 2003. — С. 74.

² Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. — К.: Право, 1997. — С. 5.

³ Історія державності України / За заг. ред. О. М. Бандурки, О. Н. Ярмиша. — Х.: Одісеї, 2004. — С. 220.